

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQCHILIK IJODI TASNIFI **(Oilaviy marosim qo‘shiqlari)**

Panjiyev Qurbonniyo Berdievich – Xalqaro Nordik universiteti “Musiq ta’limi” kafedasi mudiri, pedagoigka fanlari doktori (DSc), professor v.b., etnomusiqashunos

Musiqashunos olimlar o‘zbek xalq musiq ijodi namunalarini ijtimoiy hayotda tutgan o‘rni va bajarayotgan vazifalariga ko‘ra quyidagi ikki asosiy guruhga tasnif etadilar:

a) Ijro etilishi ma’lum sharoit va vaziyatlar bilan shartlangan kuy-qo‘shiqlar (oilaviy, mavsumiy, mehnat);

b) Istalgan “vaziyat” yoki erkin mavzuli kuy-qo‘shiqlar (qo‘shiq, terma, lapar, yalla).

Bunda birinchi guruh mazmunini mehnat jarayoniga bog‘liq aytimlar, oilaviy marosim, mavsumiy marosim va mehnat qo‘shiqlari tashkil etsa, ikkinchi guruh tarkibi o‘z ichiga qo‘shiq, terma, lapar, yalla, ashula kabi aytimlarni oladi.

Shunday qilib, o‘zbek xalq qo‘shiqchilik ijodiyoti mahsulini ilmiy jihatdan tizimlashtirish masalasida musiqashunos olimlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan ushbu tasnifot poydevor asos sifatida e’tirof etiladi. Shunga muvofiq tadqiq qilinayotgan qo‘shiqlar ikki yirik bo‘limga ajratilib, ulardan biri “ma’lum vaziyat bilan shartlangan qo‘shiqlar (yoki qisqaroq qilib “ma’lum vaziyat aytimlari”), ikkinchisi esa “turli mavzuli qo‘shiqlar” kabi iboralarda tasnif etiladi.

Tasnifimizdan joy olgan har bir aytim namunasida jamiyat taraqqiyotining ma’lum bosqichiga xos ijtimoiy hayot, urf – odat, an’ana, ma’naviy qarash va qadriyatlar o‘ta badiiy aks etgan. Demak-ki, xalq qo‘shiqlarida muayyan muhit in’ikosini, turlicha vaziyat va sharoitlarga bevosita yoki bilvosita bog‘liqligini ko‘ramiz. Bu kabi holatlarni atroflicha anglash maqsadida tasnifimizda qayd etilgan har ikkala bo‘limni alohida–alohida tasnif etish maqsadga muvofiqdir. Xalq qo‘shiqlari ko‘pqatlamli, purma’no, serjilo, ohangrabodir. Ma’lum vaziyat aytimlarini quyidagi guruhlariga ajartish mumkin:

1.Oilaviy marosim aytimlari (“Alla”, “Yor-yor”, “O‘lan”, “Kelin salom”, “To‘ylar muborak”, “Beshik to‘yi”, “Muchal to‘yi”, “To‘ydir bugun yor-yor”, “To‘y bugun”, “Muchal to‘ying muborak”, “Beshik to‘ying muborak”, “Omonliq – esonlik”, “Isiriq”, “Xush kelibsiz bolajon”, “Beshik bog‘i”, “Elimda to‘ylar bo‘lsin”, “Kelin nidosi”, “O‘ynang momo, o‘ynang”, “Yo‘qlov”, “Yig‘i”, “Sadr”, “Ayriliq”, “Motam”).

2.Mehnat qo‘shiqlari (“Chirey-chirey”, “To‘ray-to‘ray”, “Xo‘sh-xo‘sh”), “Arpa bug‘doy pishibdi”, “Yozi”, “Oblo baraka”, “Oq sholi ko‘k sholi”, “Xo‘p mayda”, “Mayda-mayda”, “Guppi”, “Toba toshim”, “Shox moylar”, “Don septi”, “Havvor”, “Arpa bug‘doy pishibdi-ya og‘ajon”, “O‘roqchilar qo‘shig‘i”, “Otboqar qo‘shig‘i”, “Urchug‘im”, “Oshpaz qo‘shig‘i”, “Aranji”, “O‘rmak qurdim”, “O‘rmak”, “Kigizim”, “Temir bobom o‘to‘vi”, “Qamish qo‘lim kesmasin”, “Yorim to‘ni”, “Jun taroqni tarayman”, “Do‘ppi”, “Belbog‘”, “Tegirmon”).

3.Mavsumiy qo‘shiqlar (“Jarchilar qo‘shig‘i”, “Navro‘z”, “Navro‘z ekan”, “Hoy bobo”, “Lolajon”, “Lolachaga ishim bor”, “Lolay sayli”, “Sumalak”, “O‘yna lola”, “Do‘st bo‘lamiz lolacha”, “Boychechak chiqibdi”, “Boychechak”, “Turna keldi”, “Muborakbod”, “Yil boshi”, “Hamal”, “Halinchak”, “Laylak keldi, yoz bo‘ldi”).

4.Diniy aytimlar (“Ramazon”, “Olloyorxonlik”, “Yassaviyxonlik”, “Folbin aytimlari”, “Darveshona aytimi”, “Duoxonlik”).

Ushbu aytim turlarning har birini to‘liq tasavvur etishda avvalambor ilmiy tasnif uslublari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham har bir aytim turlarini birma-bir quyidagi tartibda tasniflab o‘tiladi.

Oilaviy marosim qo‘shiqlari ko‘p asrlar davomida shakllanib, turli davrda yashab kelgan mahalliy aholi ruhiyatidan oziqlangan holda bizgacha yetib kelgan. Mahalliy xalqning madaniy turmushida muhim ahamiyatga ega ijtimoiy va tabiiy hodisalar o‘ziga xos urf hamda turli marosim shaklida nishonlanib kelinayotganligi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan (2.14; 2.38; 2.43; 2.48).

Shu o‘rinda eng avvalo marosim atamasi haqida ikki og‘iz so‘z. Mazkur atama aslida arab tilidagi “marsum” so‘zidan iste‘molga kirib kelgan bo‘lib, “chizilgan”, “rasm qilingan”, “odat bo‘lgan” degan ma’nolarni anglatadi (2.66). “Marosim” so‘zi, shuningdek, jamoatchilik ishtirokida o‘tkaziladigan katta tadbir ma’nosini ham bildiradi.

Marosim qo‘shiqlarining kelib chiqishi, mahalliy xususiyatlari, ijro shakli, maqsadi va vazifalari alohida-alohida tadbirlarga bog‘liqdir. Ana shunday tadbirlarning aksariyati ko‘p hollarda oilaviy sharoitda nishonlangan. Shuning uchun ham ular “oilaviy marosim”lar deb ataladi. Oilaviy marosimlarning eng zarur vazifalari qatorida avlodlarni milliy qadriyat, an‘ana va ko‘rkam odatlar asosida tarbiyalashni qayd etish mumkin. Bu hol o‘z navbatida, mazkur vaziyat qo‘shiqlarini ijro shakliga ko‘ra qator tur va turkumlarga ajratishni taqozo etadi. Shunga ko‘ra inson umri davomida unga hamrohlik qilib keluvchi oilaviy marosimlarni shartli ravishda yetti turga ajratish mumkin. Oilaviy marosimlarning yuqori saviyada o‘tishida, albatta, ularda an‘naviy o‘rin tutgan kuy va qo‘shiqlarning ahamiyati benihoya kattadir. Xoh u to‘y marosimi, xoh motam marosimi bo‘lsin – unda ma’lum ko‘rinishlardagi ohang (aytim) ifoda etilishi an‘ana tusini olgan.

Alla¹. Yangi – inson chaqaloq tug‘ilishi bilan islom shariatiga ko‘ra, yetti kun ichida unga ism qo‘yilib, qulog‘iga “Azon” aytiladi. Chaqaloq shu zayl ham musiqiy tovushni ilk bor eshitadi. Ismi bilan chaqirilganda (murojaatga) imo-harakatlar bilan tovush taralayotgan tomonga qaray boshlaydi. Chilla ((kichik (yigirma) va katta (yigirma))si qirq kun o‘tgach, u turli tovushlar (gohida mayin, gohida keskin)ni seza boshlaydi. Ammo, uning tabiiy vaqt mezonlari ona siynasidan ozuqlanib, onaning his-hayajon xususiyatlari bolaga o‘ta boshlaydi. Bola bezovtalansa, albatta, ona uni ovitish uchun mayin ovozda “Alla” aytadi. Ba‘zan, ona o‘zida ustuvor his-tuyg‘uni bostirish uchun “Alla”ni kuylaydi. Bunda ovoz yurish diapazoni kvarta-kvinta oralig‘ida bo‘ladi. Viloyatlar bo‘ylab olib borilgan musiqiy folklor ekspeditsiya jarayonida “Alla”larning turli xil ijrolari qayd qilindi. Shunday qilib, allalar oilada chaqaloqni beshik yoki belanchakda uxlatish vaziyatida

¹ “Alla”ga doir kuyidagi adabietlarga qarang

aytiladi. Alla aytuvchi ona, buvi, xola, amma yoki opa alla orqali o'zining ichki his tuyg'ularini ham bayon qiladi, ba'zan, sog'inch iztiroblarini ifoda etadi. Shu bois ularning allalarini she'riy mazmunida sog'inch, qo'msash, xotirlash kabi mavzularga ham o'rin beriladi. Bu xususiyatlar alla aytimlarining mahzun kuyohanglarida ham o'zini namoyon qiladi. Zero bunda ayollar folklorining o'rni katta. Tarixiy manbalardan ma'lumki, bu hudud ayollari paranji o'rniga chakmon yopingan. Bu esa bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, uni beshikka belashdan tortib, voyaga yetishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ona murg'ak chaqaloqqa o'zining bor his-tuyg'ularini "Alla" ohangi orqali singdirgan. "Alla"lar bolaning ruhiy yuksalishiga katta yordam bergan.

АЛЛА

Ўргача

Тоқ - ка чик - дим дў - ла - на ал - ла - ё ал - ла

4

Кўш хўк - ки - зим жу - во - на - ё ал - ла - ё ал - ла

АЛЛА

Ўргача

Ал - ла де - сам ю - ра - гим э - зи ла - ди ал - ла

5

ум - рим ў - тиб бор - моқ - да - ей се - зи - ла - ди ал - ла

9

Ал - ла ай - тай жо - ним бо - лам ку - лоқ сол - гин ал - ла - ё

13

бир кун чи - киш тор - ла - ри у - зи - ла - ди ал - ла

Shu bilan birga o'zbek folklorida erkaklar allasi ham uchraydi. Ma'lumki, qadimda O'zbekiston aholisining ko'chmanchi tarzda yashaganligi, ularning turmush hayotini ba'zi sharoitlarga moslashishiga sabab bo'lgan. Chunonchi, ayollar beshikdagi chaqaloqni erlariga qoldirib, qo'shni ovulga mehmon yoki guring (suhbat) qilishga chiqishgan. Ular uzoq qolishi bois, beshikdagi chaqaloqni ovutish uchun erlar tomonidan "Erkaklar alla"si aytiladi.

АЛЛА (эркаклар алласи)

Ўртача

Чик - қан жо - йим чу - йин - чи мин - ган о - тим ў - йин - чи

Ўзбек қи - зи ул туғ - са чи - ро - қи дўппи сў - йинчи Ал - ла - я бо - лам о - пайин

ус - тин га кўр па ё - па - йин бир э - нангбор дар - ба дар қай - си уй - дан то - пайин

Farg‘ona vodiysida ijro etiladigan allalar o‘ziga xos doyra yoki o‘zbek milliy cholg‘u asboblari jo‘rligida aniq ritm o‘lchovida ijro etiladi. Hatto ayrim alla aytimlari shoirlar she‘riga bastakorlar tomonidan kuy bastalangan holda ijro etilmoqda. Bu alla aytimini aholi orasida naqadar singib o‘z o‘rni va mavqegini egallaganligining yorqin isbotidir.

Beshik to‘yi. Azal-azaldan quda-anda rishtalari farzand ko‘rish bilan mustahkamlangan. Yangi mehmon tug‘ilishi bilan yangi baxt, yangi orzu-umidlar qurilib, elu-ulus, qavmu-qarindoshlar hamjihatligida keng bayramona kayfiyatda, tantana qilinib, to‘y marosimi tarzida o‘tkazilgan. Bu tantana odatda xonadon sohiblarining o‘zaro kelishuvlariga muvofiq chaqaloqning kichik yoki katta chillasi chiqqach o‘tkaziladi. Mazkur marosim o‘zining xarakter xususiyatiga ko‘ra, “Beshik to‘yi” marosimi deb ataladi. Ushbu marosim mamlakatimizning deyarli barcha xududlarida xonadon sohib va sohibalari tomonidan qavmu-qarindosh, urug‘ ishtirokida katta shodiyona tarzida o‘tkazilishi an‘ana tusiga kirgan. Biroq, viloyatlar kesimida o‘ziga xos urf-odat va udumlar tarzida o‘tkaziladi. Misol tariqasida Respublikamizning janubiy xududlari (Surxondaryo, Qashqadaryo) hamda Jizzax, Xorazm va Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Buxoro viloyatida “Beshik to‘yi marosimi”ni o‘tkazish uchun haftaning chorshanba yoki juma kuni tanlanadi va marosimning birinchi bosqichi tanlangan kunning tong saharidan to quyosh chiqqunga qadar ona bolasi (chaqalog‘i) bilan uch-to‘rt yoshi ulug‘ kishilar (asosan ayollar) hamrohligida muqaddas qadam jolar (buzruk, mozor)ga ziyoratga olib boriladi. Mazkur tashrifning asl mohiyati u yerda yotgan o‘tmishdosh hazrat avliyo, alloma-i fuzalo hamda “Hazrati Hizr ko‘rgan” deb e’tirof etilganlarga ushbu chaqaloqning har qanday falokat, musibat, kulfat, ofat, bemahal o‘limdan saqlash maqsadida “boshi”ni atashdir. Ikkinchi bosqichda esa, xonadonga qaytilgach, chaqaloqni beshikka sola turib: “Egasi keldi! Hoy insu-jinslar, beshikdan chiqinglar-uuv! Bu joy sizlarniki emas, balki bu joy (chaqaloqning ismini aytib), falonchikidir! deya, she‘riy ifoda bilan xursandchilikda hayqiriladi. Beshikka belash mobaynida “Beshik to‘ying muborak”, “Xush kelibsiz bolajon”, “Mehmondirmiz”, “Beshik bog‘i” qo‘shiqlari ishtirokchilar tomonidan ommaviy tarzda ijro etilib, o‘yin-kulgi qilingan. Bu kabi qo‘shiqlarning ovoz hajmi odatda kvarta-kvinta doirasida bo‘ladi.

Respublikamiz bo‘ylab yillar davomida olib borilgan musiqiy folklor ekspeditsiyasi davrida “Beshik to‘yi” marosimi jarayonida ijro etiladigan, Respublika viloyatlarining janubiy hududlarida uchraydigan “Beshik to‘ying muborak” nomli qo‘shiqni Surxondaryo viloyati Tallimaron jamoa xo‘jaligida bir guruh turli yoshdagi ayollar ijrosida kuylanganligi fikrimiz dalilidir. Eshmirzaev Ochil boboning nevarasini beshik to‘yi munosabati bilan o‘tkazilgan marosimda qishloq ayollari bilan bir qatorda ko‘p bolali, farzandlari xalqning hurmatiga sazovor bo‘lgan ayollar ham taklif qilinadi. Chaqaloqni beshikka solish jarayonida kayvoni ayollar mahalliy xalqning urf-odatiga aylanib qolgan irim-sirimlar bilan bir qatorda qo‘shiqlar kuylab o‘yin-kulgi qilishadi. So‘ngra “Beshik to‘ying muborak” qo‘shig‘i ijro etadilar.

БЕШИК ТЎЙИНГ МУБОРАК

Тез

Бе - шик тў - йинг му - бо - рак қут - луғ ку - нинг му - бо - рак

5
шу - ги - на жо - ним шу жо - ним бўй - ни - да - ги мар - жо - ним

9
ху - до бер - са сиф - син деб тол бе - шик - ка сол - син деб

Bola beshikka solinib belangandan keyin ayollar kichkina davra qurib birbirlarini o‘yinga tortadi. Qo‘shiq asosan aytishuv shaklida davom etib, ishtirokchilar naqoratga jo‘r bo‘lib turishadi. Ijro davomida doyrada usuli jo‘r bo‘ladi. Azaldan momolar Respublikamiz hududlarida har xil marosimlar, bayramlar va xalq tantanalarining qiziqarli o‘tishida asosiy “fayz kirituvchi”lar hisoblanganlar. Bu esa ularning kuy-qo‘shiqlarida ham o‘z aksini topgan. Jumladan, “O‘ynang, momo, o‘ynang” qo‘shig‘i sho‘x va o‘yimbob, aytishuv shaklida ijro etilgan. Naqoratida barcha ishtirokchilar jo‘r bo‘ladi (N-21). Albatta bu kabi o‘zbek xalq ijodiyotining nodir an‘analarini Respublikaning boshqa xududlarida ham o‘ziga xos tarzda o‘tkazilishini ko‘rish mumkin.

Buxoro viloyatida chaqaloqni beshikka solish jarayonida isiriq tutatib, quyidagi she‘riy matnni niyat qilib aytadilar.

Hazor ispant hazor dona
Chashmi pesh, chashmi xesh
So‘zat dar olavi pez

Albatta bu kabi xalqimizning nodir an‘analari O‘zbekistonning har bir hududi har bir go‘shasida o‘ziga xos tarzda o‘tkazilishi, uning tarixi, an‘ana, urf-odat va qadriyatlarnining naqadar buyukligidan dalolat beradi. Eng asosiysi ushbu marosimlarda o‘ziga xos tarzda turli aytimlar kuylanadi.

Oyoq bog‘lar marosimi. Xalqimizning azaliy qadriyatlaridan yana biri bu bolaning mustaqil ilk qadam qo‘yish davrida o‘tkazilgan oyoq bog‘lar marosimidir.

Ushbu marosim qadimgi davrlarda mamalakatimizning barcha xududlarida keng o'tkazilgan bo'lsada, bugungi kunda Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax viloyatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining qo'ng'iroq urug'i aholisi vakillari orasida saqlanib qolganligini ko'rish mumkin. Ilk qadamni mustaqil qo'yayotgan bolani yaqin qarindosh-urug'laridan biri bolani tikka turgan holatida ikki oyog'ini belidagi bel bog'i yoki biror tanani qiymaydigan ip bilan yechish mumkin bo'lgan holatda bog'lab qo'ygan. Bola tik turgan holda yurishga qiynalib, yiqilishi mumkin bo'lgan. Bunday holda oila a'zolari bilan bir qatorda bir guruh yaqin qarindosh yoki qo'ni-qo'shnilar turli qo'shiqlar aytib, bolani atrofidan aylanib raqsga tushganlar. Agar bola oyog'idagi bog'liqni yechib ketsa, u holda mehmonlar tarqab ketgan. Aksincha oyog'idagi bog'liqni yecha olmasa, mezmon tomon bolaning oyog'idagi bog'liqni yechib, tadbir ishtirokchilarini uyga taklif qilgan va turli noz-ne'matlardan ziyofat berganlar.

Sunnat to'yi xalq orasida "xatna to'yi", "bolaning qo'lini halolash", ayrim hududlarda "jangala to'y" kabi iboralar bilan yuritilsa-da va u tong sahardan jarchilar chaqirig'i bilan boshlanadi. Jarchilar qadimdan ot minib, ayrim joylarda to'y bolani birga olib, o'z chaqiriqlarida "Ho'-falonchilikiga sunnat to'yiga-yo" deb xalqni "xabarlaganlar". Ayrim hollarda to'y egasining topshirig'iga ko'ra, 3-4 ovozdor erkaklar tanlanib, ularning har biriga qishloqlar bo'lib berilgan. Ba'zan esa, jarchiga to'y bolani birga olib yurish topshirilgan. To'yga taklif etilganlar o'z navbatida jarchilarga turli sovg'a-salomlar ulashishgan. Ular to'y bolani qutlovchi to'yonalarni to'y boshiga topshirganlar. Odatga ko'ra to'y bolalar 3-12 yoshigacha davrda sunnat qilingan. Sunnat to'yi marosimi ma'lum belgilangan vaqtda ikki bosqichda o'tkazilgan. Birinchi bosqichda baxshilar erta tongdan davra qurib, chorlov sifatida "Nima aytay", "Falonchilikiga to'yga keldim", "Dostonim bor meni", "Hur Vatan seniki", "Bu ko'hna dunyo", "Mehmondirmiz" kabi nasihatimiz termalar ijrosidan so'ng, "Alpomish" va "Go'ro'g'li" turkum dostonlaridan parchalarni ulab kuylashgan. Shu zaylda barcha yoru jo'ralar, qarindosh-urug' va qo'ni-qo'shnilar ishtirokida katta bazm uyushtirilib, "To'ylar muborak", "To'ydir bugun yor-yor", "Hay yor-yor aylanay", "Yaqu-yaqu, yaqu-ya", "Kovushim", "Bilak uzuk", "Sunbo'lay", "Tanavvor", "Yallama yorim, yallola", "Muborak to'y" kabi qator xalq qo'shiqlari kuylangan. To'y egasining niyatiga binoan (to'y uchun yig'ib qo'yilgan (asragan) bisotidan sharoitiga qarab) "Ko'pkari-uloq", "Kurash", "Chillik" kabi ham musobaqalari uyushtirilgan. Unda nomdor chavandozlar, kuragi yerga tegmagan polvonlar o'zaro kuch sinashib, mahorat ko'rsatganlar. G'oliblarga sovrin sifatida ot, tuya, qo'chqor qo'y va boshqa qimmatbaho mukofotlar topshirilgan. Musobaqaga yig'ilganlarni xushnud etish uchun baxshi shoirlar terma-dostonlarni ijro etib turganlar.

Sunnat to'yining ikkinchi bosqichi xalqning duosini olgan, qo'li yengil, kasbdor ustaning "bolani qo'lini halolash" marosimi o'tkazilishi bilan boshlangan. Bu marosim erta tongdan "peshin" vaqtigacha muvofiq hisoblanib, bola sunnat qilingan. Marosim tugagach, to'y bolaga ota-ona va yaqinlaridan turli sovg'alar ulashilgan. Shu tariqa "sunnat to'yi" oilaviy marosim sifatida keng jamoatchilik ishtirokida nishonlangan.

Muchal to'yi. Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning "Qonuni Mas'udiy" asarida muchal haqida shunday deyilgan: "Sharq ahli – xitoyliklar, turklar o'z

yillarini 12 dan iborat davr tarzida tuzadilar va ularni hayvonlar nomi bilan ataydilar hamda ma'lum tartibda joylashtiradilar. Har bir yil ma'lum bir hayvon nomi bilan ataladi. Inson tug'ilgan yili qaysi vaqtga to'g'ri kelsa, shu yilgi nom bilan muchali nomlanadi"² Ma'lumki, ajdodlarimiz qadimdan 12 hayvon nomi bilan (sichqon, sigir, yo'lbars, quyon, baliq, ilon, ot, qo'y, maymun, tovuq, it, to'ng'iz) atalgan yillar hisobini bir muchal deb, ushbu sanaga yetgan bolalarga bag'ishlab, muchal to'yi marosimini o'tkazganlar. Mana shu yillarning birida tug'ilgan bolaga o'sha yilning nomi berilib, u bolaga qaysi muchal yilida tug'ilganligi ma'lum qilingan. Har bir muchal 12 yilda bir marotaba aylanib keladi. Qadimgi davrlarda 13 yoshga kirgan bolani balog'at yoshiga yetgan deb hisoblab, kattalar qatoriga qo'shganlar va ularga oila qurishga ruxsat etilgan. Bu marosim esa xalq orasida katta shodiyona, tantana hisoblanib, to'ydek bazm sifatida nishonlangan. Respublikamizning ba'zi xududlarida muchal to'yi marosimi ikki bosqichda o'tkaziladi. Ajdodlarimiz chorshanba va juma kunlarini muqaddas bilganlari bois tanlangan kunda muchal yoshiga kirgan bolani avliyo va shayxlarning mozori buzruklariga ziyorat uchun olib borib, so'ngida Xudo yo'lga sog'lom hayvon (qo'y, echki)ni qurbonlik qilishgan. O'sha bolaning boshiga atab chiroqlar yoqib, aziz-avliyolarning ruhlariga "Xatmi Qur'on" tushurishgan. Ayrim, jumladan, Boysun tumanida "to'y bola"ga milliy urfodatlar, an'ana va qadriyatlarga sodiqlik ruhiyatini shakllantirish uchun ziyoratgoh joylar (mozor)ga olib borib, o'tganlar haqlariga Qur'on tilovat qilingan. Bu holat muchal to'yi marosimining asosiy birinchi bosqichi bo'lib, uning ikkinchi bosqichi oilada o'tkazilgan. Muchal to'yida xonadonga yaqinlar, qo'ni-qo'shnilar va muchal to'yi yoshiga yetgan bolaning tengqurlari taklif qilingan. Qo'ylar so'yilib turli taomlar dasturxonga tortiq qilingan. Taom tannavulidan so'ng marosim ishtirokchilari bazm sababchisini davraga tortib muchal hayvonlari nomi bilan bog'liq "Muchal to'ying muborak" nomli qo'shiqni ijro etganlar.

МУЧАЛ ТҶЙИНГ ҚУТЛУҒ БЎЛСИН

Ўртача

Му - чал тў - йинг кут - луғ бўл - син ўн уч ё - шинг кут - луғ бўл - син

5

сич - кон - дай эп - чил бўл - гин бо - лам сич - кон - дай кўр - коқ бўл - ма - гин.

Muchal hayvonlarining ijobiy tomoni nishonlanayotgan to'y bolaga nisbat qilib kuylansa, salbiy tomonlari qoralanib o'tilgan. Qo'shiqning kuy ohangi kichik tuzilmadan iborat bo'lib, turli yoshdagi ayol va erkaklar tomonidan aytishuv shaklida ijro etilgan. Mazkur marosimda turli hayvonlar nomidan to'ybolaga nisbat berilib har-xil aytimlar to'qilgan. "To'y bugun", "Muchal to'ying muborak", "Omonliq - esonlik", "Isiriq", "Qoraqosh", "O'smalaring" kabilar shular

² "Барҳаёт анъаналар" Саодатхон Йўлдошева, Тошкент 1999 йил, 4 бет.

jumlasidandir. Mazkur marosimning azaldan avaylab asrab kelinishi mahalliy aholining o'z o'tmishi va bugungi kundagi qadriyatlariga sodiqligi bo'lsa ayni paytda milliy qadriyatlarimizning boqiyligidan dalolatdir. Muchal to'yi oilaviy marosim turkumiga xos tadbirdir.

Muchal to'yi marosimi butun O'zbekiston Respublikasining barcha xududlariga xos bo'lgan marosim. Albatta ushbu marosimni nishonlanishi va o'tkazilishi keyingi davrlarda bir qadar o'zgargan ya'ni, madaniylashgan holda o'tishini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunda muchal to'yi tadbirlari to'yxonalarda yoki bazm o'tkaziladigan maxsus joylarda o'tkazilmoqda. Biroq, uning eng go'zal bezagi bo'lmish ayrim urf-odatlar va udumlarsiz nishonlanmoqda. Nazarimizda har bir marosim o'zining madaniy, diniy, ijtimoiy tadbirlari bilan go'zaldir va ularni aynan asl xolatidek o'tkazish bu xalqimizning nodir qadriyatlari hisoblanadi.

Qiz ko'rish marosimi. Respublikamizning tog'li hududlarida qadimdan (hozirgi vaqtda ham) aholi ko'chmanchi tarzda yashab keladi. Qadimdan balog'at yoshiga yetgan o'smir yigitni uylantirish uchun albatta qo'shni ovul va qishloqlarga kelin tanlash uchun ovullararo "qiz ko'rish" marosimi o'tkazilgan. "Falonchi kishining bo'yi yetgan qizi bor" deb eshitgan momolar qizi bor uyga ilgariroq "xabarchi" yuborib, qiz ko'rishga borganlar. Bu haqda qiz (bo'lg'usi kelin)ga xabar berilmagan. Qiz mehmon kutish bilan band bo'lishiga qarmay, tashrif buyurgan momolar unga juda yaqindan munosabatda bo'lib, turli uy yumushlarini bajartirib sinovdan o'tkazganlar. Momolar bo'lg'usi kelindan ko'ngli to'lg'ach, har ikki tomon roziligidan so'ng "Ohuva" va boshqa qo'shiqlarni kuylab, xursandchilik qilganlar. Marosim qiz ko'rish nomi bilan atalgan. Hozirgi kunda ushbu odat zamonaviylashish tusiga kirgan. "Ohuva" qo'shig'i faqat qiz ko'rish marosimi muvaffaqiyatli yakun topganda kuylanadi (N-46, N-150).

О ҳува

Халгинчак учган о ҳу-ва ар - ча - миз - да о ҳу - ва

То кўриш гун - ча о ҳу - ва хуш денгиз - ла - р о ҳу - ва.

О хува

Ў-ра-лите-па ўй-рил-ди-ей о ху-вақўл-лар-гахи-на қў-йил-ди-ей о ху-ва Эт-ган э-линг

сар-кар-да-ей о ху-ва дар банд га бо - риб су - йил ди-ей о ху-ва О ху-ва,

о ху - ва о ху-ва - ей дар банд га бо - риб су - йил - ди-ей о - ху - ва.

Nikoh to‘yi qo‘shiq-lari. Qadimgi davrlarda mamlakatmiz xududida yashovchi aholi orasida bo‘yi yetgan qizi bor har bir xonadonga sovchi bo‘lib boruvchilar albatta “Sovchi qo‘shig‘ini” bilishi shart bo‘lgan. Sovchi xonadonga qo‘shiqni aytib kirgan. Xonadon sohiblari qarindosh-urug‘lari bilan maslahatlashib, to‘yga rozilik bergach “non sindirish” marosimi o‘tkazilgan va shu kuni kuyovga kunda (g‘o‘la, daraxt tanasi) yordirib sinab ko‘rilgan. Mana shu jarayonda “O‘tin yorish” qo‘shig‘i kuylangan. Unashtiruvdan so‘ng “Qiz kiyit”, “Bezak iligi”, “Kuyov kiyit” marosimlari o‘tkazilgan. “Qiz kiyit” marosimida shu nom bilan bog‘liq qo‘shiq bo‘lib, kuyov tomon qizga “seb” (har xil kiyim sarpolar) yuborgan. Bu qo‘shiq yangalar tomonidan ijro etilgan. Ular kuyov yuborgan sarpolarini ko‘zdan kechirganlar. “Bezak iligi” marosimida ham shu nom bilan bog‘liq qo‘shiq bo‘lib o‘ziga xos irm-sirmlar asosida o‘tkazilgan. Bunda qizning tikkan (chevarligi) va to‘qigan (hunarmandlikka oid gilam, do‘ppi, tilla qosh va boshqa) narsalari namoyish qilingan. “Kuyov kiyit” marosimi ham o‘ziga xos ko‘rinishga ega bo‘lib, unda asosan kuyovni kiyintirish jarayoni aks etadi. Kuyov jo‘ralari tomonidan turli qo‘shiqlar ijro etilgan. Nikoh kuni esa kuyov kelinning uyida kelin bilan uchrashtirilgan. Ushbu jarayonda “Oyna ko‘rsatish” marosimi amalga oshirilgan. Bunda kelin va kuyov birgalikda oynaga qaraydi. Kelin kuyovning uyiga kuzatilish jarayonida “O‘lan” qo‘shig‘i ohista va og‘ir tempda cho‘zib kuylangan. Buning asosiy sababalaridan biri kelin o‘zining qizlik uyi bilan va qolaversa qizlik ifati bilan xayrlashish oldidan ushbu aytim kuylangan. Kelin kuyovning uyiga qadam qo‘yishi bilan esa sho‘x “Yor-yor”lar raqsbob shaklida baralla ijro etilgan (N-6, N-7, N-9, N-11, N-22, N-33, N-48, N-49).

Bu marosimda mavzuga bevosita va bilvosita bog‘liq qo‘shiqlar ijro etiladi. Oilaning eng katta shodiyonasi hisoblangan mazkur to‘y har bir viloyatlarda o‘ziga xos shaklda o‘tkaziladi. Chunonchi, kuyov tomonidan tayinlangan kuyov jo‘ralari bilan oilaning yaqin qarindosh-urug‘laridan iborat kichik guruh kelinni tushirib kelish maqsadida belgilangan vaqtda kelinning uyiga tashrif buyuradi. Manzilga yetgach kelin xonadonida sozandalar jo‘rligida “Yor-yor” qo‘shiqlari ijro etilib o‘yin kulgi kilinadi. Mezbolar bug‘doy unini kuyovga hamroh bo‘lib kelganlarning kaftiga irim sifatida sepadi. Bu marosim tugagach, kuyov jo‘ralari va uning yaqin

qarindoshlari uchun maxsus dasturxon tuzalgan xonalarga kiritib, ularni kelin yangalari “etti tovoq”, “to‘qqiz tovoq”, Toshkent-Farg‘ona mahalliy uslubida “to‘qqiz tog‘ora”, “qirq tog‘ora”, “etmish tog‘ora” bazan “to‘qson tog‘ora” deb atalgan aslida yetti xil, keyinchalik “aholi orasida kim o‘zar”ga berilib turli xil taomlar bilan mehmon qilingan. Shu vaqtda kelin dugonalari uni kiyintirib, kuzatishga hozirlaydilar. To‘yxonadan kelin - kuyov chiqib ketish arafasida “O‘lan” aytimi, kuyovning xonadoniga borib yetganda “Yor-yor” qo‘shiqlari ijro etiladi. Kelin yangi xonadonga kirib borgandan so‘ng katta bazm uyushtirilib, unda “Elimda to‘ylar bo‘lsin”, “Ohuva”, “Yor-yor”, “Qiz qochdi”, “Yor jamoli”. “Oyna ko‘rsatish”, “Chiroylik”, “Qizgina”, “Ayriliq”, “Judolik”, “Yangajon”, “Yorim to‘ni”, “Kampir topaymi dadajon”, “Hay yor-yor aylanay”, “O zan-zan”, “Hodo‘rsi”, “Yaqu-yaqu, yaqu-ya”, “Kelgin yor o‘ynaylik”, “Kelin nidosi” va boshqa shu kabi turli qo‘shiq va aytishuvlar ijro etiladi. Bazmning ertasi ertalab kuyovning yaqin qarindoshlariga kelinni tanishtirish maqsadida “Kelin salom” marosimida to‘y qilgan xonadon sohibi kelin tushirilgan kunning ertasi o‘zining tetikligi va hali ham so‘zi o‘tkiriligini, oila boshlig‘i ekanligini isbotlash uchun belbog‘ini yerga tashlab “Kim oladi-ya shuginani-ya” nomli qo‘shiqni “qulli bo‘sin” (qulliq bo‘lsin)ga kelganlarni vaqtini xushlash uchun ijro etgan (2,80; 6,10; 2,61). Udumga ko‘ra keng davrada qo‘shiqni yoshu-qari jo‘r bo‘lib kuylab, avvalo yoshi ulug‘ otaxonlarga belbog‘ni olishga imkon berilgan. Belbog‘ni olishda tizzalarni bukmay tishlab olish shart bo‘lgan. Hozir ham “Kim oladi-ya, shuginani-ya” qo‘shig‘i ijro etilmoqda. Bu tantanadan so‘ng “Kelin salom” marosimi ayollar tomonidan oilaviy marosim turkumidagi “Nikoh to‘yi” inson hayotidagi eng mas‘uliyatli va qadrli tadbir sifatida nishonlanishi har bir viloyatga xos qadimiy an‘analardandir. Nikoh o‘qitish marosimi bazi xududlarda “ijob qilish”, “ijob o‘qish” kabi iboralar bilan qo‘llansada kelinning ota-onasi xonadonida ba‘zi xuddlarda kuyovning uyida nikoh o‘qish marosimi amalga oshirilib kelinadi.

O‘tmishda yosh qizlarni faqatgina ota-onalarning roziligi bilan turli yoshdagi o‘zlari ko‘rmagan, bilmagan erkaklarga turmushga berganlar. Uzoq yurtlarga kelin bo‘lib borgan qizlar kuyov uyidagi muhit va sharoitga ko‘nika olmaganlar. Pirovardida ko‘p qiyinchiliklar ko‘rishgan. Bu holatlarni “taqdiri azal” deb bilib yashaganlar. Ota-onasini ko‘rishni xohlasalar-da, biroq, buning imkoni bo‘lmagan. Mana shu hayotiy ta’sirlanishlarni o‘zlarining qo‘shiqlariga solganlar. Ta’kidlab o‘tilganidek, yosh kelinchaklarning sog‘inch iztiroblari tushirilgan aytilar aytilgan (N-111, N-134).

Xorazmda nikoh to‘yi marosimlarida asosan xalfalar san‘ati muhim rol o‘ynaganligini ko‘rish mumkin. Xalfalar “ichkari”ga xos ixcham diapazondagi past ovoz ko‘lamida aytiladigan, faqat ayollargagina xos bo‘lgan qo‘shiq va ashulalar o‘rin olgan. Bunda qudalar tomonidan to‘yga ruxsat berilgandan keyin aytiladigan “Boring boshlang, o‘nglar bo‘lg‘ay tuyingiz”, to‘y boshlanishida “Muboraklar bo‘lg‘ay etgan to‘yingiz” yoki kelin kelgandan keyin “Aylanaman kelinni qaddi bo‘yinnan” va boshqa qo‘shiqlar to‘yning o‘ziga xos rivojini belgilagan. Ayniqsa, qayroq bilan o‘ynab aytiladigan lapar turi xalfa raqqosalariga juda xosdir.

Motam marosimi. Inson o‘zi bilmagan holda hayotning turli achchiq-chuchuk sinovlarida yaxshi yomon kunlarida albatta musiqaga tayanadi va najot

topadi. Respublikamizning barcha xududlarida yashovchi elat-urug'larda marhum vafoti kunida yoki marosimlarida og'ir judolikni, kuyunchaklik, achinish, mahalliy aholi tili bilan aytilganda "yig'lamaganni ham yig'latish" uchun maxsus go'yandachilar taklif qilingan. Ular turli yig'i-sig'ilarni mungli, motamomuz shaklda nidoi faryod qilib, "Motam", "Yig'i", "Sadr" aytimlarini aytib yig'laganlar va shu tariqa ta'ziya ishtirokchilarini ham yig'latganlar. Bu marosim oilaviy turmush tarzining belgilanmagan vaqtda sodir bo'luvchi voqiyalikning dalilidir. "Motam", "Yig'i", "Sadr" aytimlarini marhum qazosi kundan to boshqa marakalari o'tgunga qadar maxsus "aytuvchi" ayol va erkaklar tomonidan aytilgan. Surxondaryo-Qashqadaryo mahalliy uslubiga xos motam marosim aytimini musiqashunos olimlar Ferederik Leotar va Qurbonniyoz Panjievlar tomonidan 1996-2010 yillarda tashkil etilgan musiqiy folklor ekspeditsiyasi jarayonida Boysun tumani Munchoq qishlog'ida yashovchi Gulandon Rahimova ijrosida magnet tasmasiga yozib olingan.

ЎҲҚЛОВ

Dafn va ta'ziya marosimlarida chuqur iztirobiy kechinmalarni tasalli sifatida hamdardlik ramzlarini ba'zan turli "marsiya"larni ijod eta oladigan malakali go'yandachilar taklif etiladi. Marhumni dafn qilish kuni "Sadr" marosimi o'tkaziladi. Agar marhumning ot ulovi bo'lsa, uni shu hovlida davra qurgan "Sadr"chilar o'rtasiga chiqaradi. Ot kishnab, hatto yig'lab, marosim ishtirokchilarini chuqur o'y kechinmalarga soladi. Oila a'zolari aza tutib, har turli "Yig'i", "Ayriliq" va "Yo'qlov"lar g'amgin kayfiyatda aytadilar. Ayrim tumanlarda, xususan Muzrabotda dafn marosimalari marhumning yaqinlari taklif qilgan go'yandachilar ishtirokida o'tkaziladi. Go'yandachilar (o'z ixtiyori bilan ta'ziyaxonaga kelishi udumligidan o'sha xonadonda ham erkak ham ayol go'yandachilar bo'lishi mumkin) marhumning jinsi va yoshiga qarab, turli she'riy aytimlarni yig'i ovoz nolishida ijro etadilar. Aytimlar asosan yakka ovozda navbatma-navbat uzatuv tarzida aytilgan. Har bir misra oxirida marosim qatnashchilari o'zlarining mungli ovozlari bilan aytuvchilarning dardli nolalariga o'z tasdiqlovlarini izhor etib turishlari rusumga aylangan.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Ibrohimov O.A. "O'zbek xalq musiqasi ijodi" (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994-y. B. 62
2. Ibrohimov O.A. "Maqpm va makon" Movaraunnahr, Toshkent 1996-yil.

3.Karamatov F.M O'zbek xalq musiqasi merosi. XX-asr. Terma, yalla, qarsak, kirish maqolasi. Toshkent G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1985. B.-2-23.

4.Panjiyev Q.B. Salimova D. Vokal musiqa pedagogikasining asosiy tamoyillari va uslublari. Metodik qo'llanma. – Toshkent. 2018y. B.86.

5.Panjiyev Q.B. O'zbek xalq qo'shiqchilik ijodiyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2022. B. 210.